

Respect voor ieders waardigheid als opdracht voor een gepolariseerde samenleving

In gesprek met Ernst Hirsch Ballin

---

door *Pieter Jan Dijkman*

Hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Een heroriëntatie op het beginsel van gelijkheid kan helpen om maatschappelijke spanningen het hoofd te bieden, zegt Ernst Hirsch Ballin. ‘Het fundament van artikel 1 van de Grondwet is menselijke waardigheid. Vanuit die notie zou er meer ruimte kunnen komen voor respect voor de ander.’

Het gelijkheidsbeginsel zoals geformuleerd in artikel 1 van de Grondwet wordt te veel verstaan als iets negatiefs, als een verbod om te discrimineren, vindt Hirsch Ballin. Volgens hem moet het vooral op een positieve manier worden gelezen: als een opdracht om de samenleving en de rechtsontwikkeling te richten op wederzijds respect voor ieders persoonlijke waardigheid.

Ernst Hirsch Ballin (1950) heeft een lange geschiedenis met het beginsel van gelijkheid. Als minister van Justitie in het kabinet-Lubbers III, van 1989 tot 1994, was hij nauw betrokken bij de invoering van de Algemene

wet gelijke behandeling, die verstaan kan worden als een uitwerking van artikel 1. Toen hij in 2006 nogmaals minister van Justitie en in 2010 minister van Binnenlandse Zaken werd, kreeg hij opnieuw te maken met de discussies over gelijkheid en het gelijkheidsbeginsel. Nu is hij hoogleraar Nederlands en Europees constitutioneel recht aan de Universiteit van Tilburg en hoogleraar Rechten van de mens aan de Universiteit van Amsterdam.

‘Gelijke gevallen gelijk behandelen moet samengaan met respect voor verscheidenheid’, zo is zijn boodschap. ‘Mensen zijn

verschillend, maar gelijk in waardigheid. Die waardigheid te beschermen is een belangrijke opdracht voor de komende jaren.’

Hoe komt het dat artikel 1 van de Grondwet de afgelopen 28 jaar vooral is verstaan als een negatief voorteken, als een verbod om te discrimineren, en niet als een positief artikel?

‘Misschien komt dat door een gebrek aan helderheid toen de oude bepaling die we hadden werd vervangen door de herformulering in artikel 1, in 1983. We hadden al heel lang naast de opdracht tot gelijke bescherming van ieders persoon en goederen een verbod om onderscheid te maken tussen staatsburgers bij benoemingen in openbare ambten, en dat staat nog steeds in de Grondwet. Het is wel eens goed om dat in herinnering te roepen. Bij de discussies sinds 2007 waarbij mensen met een dubbele nationaliteit volgens sommigen uitgesloten zouden moeten worden van openbare ambten, werd dat tot mijn verbijstering volkomen over het hoofd gezien: het zou regelrecht in strijd zijn met de Grondwet om zo’n onderscheid te maken tussen Nederlandse staatsburgers.’

‘Het discriminatieverbod in artikel 1 is door amendering een zeer algemeen geformuleerd artikel geworden. In eerste instantie ging het om de gronden godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras en geslacht. Het was algemeen geaccepteerd dat we op deze punten geen onderscheid mochten maken. Maar het definitieve artikel 1 ging nog twee stappen verder. In de eerste plaats maakte een amendement er een algemeen discriminatieverbod van. Dat was prima. Het gaf de mogelijkheid om discriminatie vanwege seksuele gerichtheid

tegen te gaan. En in de tweede plaats werd gesteld dat het discriminatieverbod ook moest doorwerken in de samenleving. Dat was ook goed, maar daarmee namen we wel een zeer ambitieuze taak op ons. We stelden ons namelijk een rechtsorde en samenleving ten doel waarin mensen met wat ze eigen is – wat hun identiteit betreft – gelijkelijk worden gerespecteerd. Het goede was het respect voor de waardigheid van ieder mens. Tegelijk hebben we het ons collectief te gemakkelijk gemaakt om daar daadwerkelijk naar te leven. Het is te weinig de diepte in gegaan, te weinig tot uiting gekomen in echt respect voor het eigene van de ander, ook aan datgene waar we zelf niet aan gewend zijn.’

De vraag blijft: hoe is dat te verklaren?

‘Verklaringen voor dat soort langetermijntendensen in de samenleving zijn niet gemakkelijk. Er was in algemene zin sprake van een “lege tolerantie”, zoals dat tien jaar geleden zo scherp door Marcel ten Hooven in een essaybundel onder woorden werd gebracht.’

‘Nederland heeft een lange periode gekend van een prachtige acceptatie van nieuwkomers, van joden na hun verdrijving uit Spanje, van hugenoten na hun vlucht uit Frankrijk, van mensen uit Indonesië. Maar veel moeite hoefde men er niet voor te doen. De komst van deze immigranten kwam ten goede aan de gemiddelde kwaliteit van leven en van de economie. En toen immigratie ook moeilijke kanten bleek te hebben, zoals bij de immigratie van mensen uit Turkije en Marokko vanaf de jaren zestig, gaf men niet thuis. Deze immigratie was weliswaar door economische belangen ingegeven, zoals de behoefte aan arbeidskrachten. Maar aanvan-

kelijk waren de inspanningen voor een echte integratie nihil. Pas heel veel later werd integratie onderdeel van het overheidsbeleid, maar nog steeds was het te oppervlakkig, met te weinig oog ook voor godsdienstige aspecten.’

‘En een dramatische fout is in de jaren negentig gemaakt, toen in het beleid en de statistieken een tweedeling is doorgevoerd met de termen “allochtonen” en “autochtonen”. Niemand kan ooit van zo’n etiket afkomen: eens een allochtoon, altijd een allochtoon, ongeacht wat je doet of wat je inbrengt in de samenleving. Het doel bij de introductie van die begrippen was een emancipatiebeleid. Maar het woord allochtoon heeft, paradoxaal genoeg, in het maatschappelijke debat een sterk negatieve associatie gekregen. Het is symbool geworden voor een tweedeling, waarbij mensen worden geëtiketteerd, in plaats van dat ze bij de samenleving worden betrokken. Lammert de Jong heeft daar voorbeelden van gegeven in zijn pas verschenen boek *Being Dutch, more or less*. In het televisiespelletje *Lingo* werd eens gevraagd naar “iemand die problemen veroorzaakt”, en het woord begon met een a. Het woord dat geraden moest worden was “asociaal”, maar de deelnemer maakte er in een impuls “allochtoon” van.’

Op welke manier kan artikel 1 nu een positieve invulling krijgen?

‘Door een heroriëntatie op het doel en het fundament van artikel 1: menselijke waardigheid. Artikel 1 staat in onze Grondwet voorop. Er worden eigenschappen genoemd die eigen zijn aan mensen, je kunt niet van ze verlangen dat ze er afstand van doen. An-

FOTO: DIRK HOL.

dere grondwetsartikelen, zoals de vrijheid van godsdienst en meningsuiting, krijgen als het ware een ruggensteun door artikel 1, dat voorschrijft dat onze rechtsorde mensen gelijkelijk behandelt. Het is in die zin een uitwerking van artikel 1 van de Universele Verklaring van de rechten van de mens, dat stelt dat alle mensen vrij en gelijk in waardigheid worden geboren.’

‘Ik denk dat dit eenvoudigweg niet gaat zonder de bereidheid om de diepte in te gaan en te investeren in wederzijds respect. Artikel 1 is geen gemakkelijke bepaling, maar een bepaling die vereist dat je mensen niet als vreemden wegzet omdat ze anders zijn dan je zelf bent. Dat vereist interesse in de ander, het vereist bijvoorbeeld ook dat we niet alleen investeren in protestantse, rooms-katholieke en humanistische theologische opleidingen, maar ook in islamitische theologische opleidingen. En dan niet vanuit het idee: we behandelen ze mooi gelijk, en daarmee klaar. Nee, dat moeten we doen vanuit het besef dat je de waardigheid van de ander en de ver-

schillen respecteert, en vanuit de wens met elkaar in gesprek te gaan.’

‘Dat betekent wel dat je godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuigingen niet over één kam kunt scheren. Toen het huidige kabinet tot stand kwam werd gezegd: “We agree to disagree about Islam.” Wilders’ opvatting was dat de islam een gevaarlijke politieke ideologie was. CDA en VVD zeiden: “Nee, de islam is een godsdienstige overtuiging, die we respecteren.” Het laatste is natuurlijk een veel sympathieker opvatting. Maar er zit een adder onder het gras: beide opvattingen gaan uit van het idee dat er een algemene noemer is, namelijk dé islam of dé moslims. Dat is gewoon niet juist. Er is geen sprake van dé islam, net zomin als er sprake is van een uniform christendom of jodendom. In naam van de katholiciteit zijn er in het verleden, en incidenteel nog in het heden, heel erge dingen gedaan. Maar intussen doe je met het gebruik van dit soort grote, algemene noemers geen recht aan de persoonlijke waardigheid van mensen.’

U hebt nu een paar maal het woord waardigheid gebruikt. Hoe vult u dat precies in?

‘Mensen zijn verschillend, maar gelijk in waardigheid. Menselijke waardigheid is vooral een opdracht om mensen te respecteren om wie ze zijn, met datgene wat ze ten diepste eigen is. Het eerste woord moet daarom altijd zijn: “We aanvaarden mensen met wat ze ten diepste eigen is”, en het laatste woord moet zijn: “We beoordelen mensen naar wat ze een ander aandoen.” Waardering is in dit opzicht een mooi woord. Dat heeft een dubbele betekenis: aan de ene kant heeft het de klank van “hoogschatten”, anderzijds heeft het de klank van “beoorde-

len, goed en kwaad onderscheiden”.’

‘Het concept van de *dignitas humana* is in de sociale leer van de Katholieke Kerk mooi uitgewerkt. In de negentiende eeuw heeft het op een bepaalde manier al betekenis gekregen in *Rerum Novarum*, de door Paus Leo XIII geschreven encycliek, met de nadruk op de waardigheid van de arbeider. Toen drong het besef door dat er werk te doen was tegen de mensenwaardige omstandigheden in de industrie van die tijd. Maar ook joodse en islamitische denkers hebben nagedacht over menselijke waardigheid. We moeten dus oppassen om een notie als menselijk waardigheid te claimen voor een bepaalde traditie. Er zijn bronnen van denken die zeer verschillend zijn, en die allemaal de betrekking tussen God, de mens en de medemens centraal hebben gesteld. De Belgische theoloog Jacques Dupuis heeft dat in zijn studies over de interreligieuze dialoog mooi uitgewerkt. Vele religieuze tradities hebben oog voor menselijke waardigheid.’

Een mogelijk verbod op traditioneel joods en islamitisch slachten, discussies over ‘weigerambtenaren’, over het personeelsbeleid van bijzondere scholen, het verzet tegen de weigering in een rooms-katholieke kerk om hosties aan homoseksuelen uit te reiken – in het publieke en politieke debat is de laatste jaren sprake van nieuwe vormen van botsende aanspraken op het gelijkheidsbeginsel en grondrechten. Het lijkt samen te hangen met de zoektocht naar een nieuwe verhouding tussen politiek en de multiculturele samenleving.

Deze zoektocht leidt tot een gepolariseerd debat. Religieuze stromingen leggen de nadruk op de vrijheid om het geloof in hun eigen groep te beleven, en organisaties naar

hun eigen levensbeschouwing in te kunnen richten. Zij zeggen zich gedwongen te voelen om zich te conformeren aan de gangbare norm. Daartegenover staat een, overwegend seculiere, meerderheid die de nadruk legt op aanpassing aan ‘de goede zeden’.

Vanuit religieuze minderheidsgroeperingen klinkt de klacht dat de druk op religieuze minderheden om zich te conformeren groeit. Een seculiere meerderheid zou de ruimte om af te wijken steeds

‘Artikel 1 strekt ertoe om de verscheidenheid van een samenleving te beschermen’

verder inperken. Het verwijt is dat noties als gelijkheid en emancipatie boven de vrijheid van religieuze minderheidsgroeperingen zouden gaan. In hoeverre is dat verwijt terecht?

‘De norm van artikel 1 strekt ertoe om de verscheidenheid van een samenleving te beschermen. En misschien is dat ook wel een kernpunt als we terugkijken op de afgelopen 28 jaar dat het Grondwetsartikel bestaat: het beschermen van die verscheidenheid en een impliciet standaardiseren van de samenleving – vanuit het inzicht dat iedereen zo mooi aan elkaar gelijk is – is niet voldoende uit elkaar gehouden.’

‘Religieuze stromingen die het moeilijk hebben met de druk om zich aan te passen bevinden zich in een bont gezelschap qua herkomst en profiel. Vroeger, en nog steeds wel, stonden bijvoorbeeld mensen met een homoseksuele gerichtheid onder druk,

en nu vrouwen die wegens hun religieuze opvatting de haren willen bedekken. En tegelijk is er discussie gaande over zaken die raken aan het gedachtegoed van de SGP en de kerkgenootschappen die de partij dragen, zoals over de positie van mensen met een homoseksuele gerichtheid op orthodox-protestantse scholen of het standpunt over vrouwen in de politiek.’

‘Aan de ene kant zou ik zeggen: er is alle reden om, ook richting de SGP, het seculiere karakter van onze staat en ons rechtsstelsel overeind te houden. En tegelijk zou ik ook bezwaar maken tegen de druk op de levensstijl die wordt ervaren als er met minachting over de zwartekousenkerk wordt gesproken, zoals die druk er ook is voor degenen die een hoofddoekje dragen.’

Neem nu het debat over de zogeheten enkelefeitconstructie. Vanuit de Tweede Kamer is een initiatiefwetsvoorstel ingediend om de Algemene wet gelijke behandeling te herzien en de enkelefeitconstructie te schrappen. Deze regeling ‘maakt het scholen met een levensbeschouwelijke grondslag mogelijk om homoseksuele kandidaten te weren’, aldus de D66-indiener. Hoe beoordeelt u dat wetsvoorstel?

‘In het politieke debat lopen helaas twee discussies hopeloos door elkaar. Er is aan de ene kant verwarring over de discussie of een bijzondere instelling haar eigen orthodoxie overeind mag houden als het gaat om bijvoorbeeld een strikt personeelsbeleid. En aan de andere kant speelt de juridische discussie die feitelijk gaat over de vraag welke de geschikteste legislatieve systematiek is: die van het coalitieakkoord van 1989, toen we in het kabinet-Lubbers III de Algemene wet

gelijke behandeling vormgaven, of die van de Europese richtlijnen.’

‘De enkelefeitconstructie was in 1994, toen we er in de Tweede Kamer over spraken, bedoeld als een manier om een grens te trekken tussen een legitiem beroep op het karakter van een bijzondere instelling, en bescherming van bijvoorbeeld mensen met een homoseksuele gerichtheid tegen discriminatie en achterstelling. En de enkelefeitconstructie is ook het product van een bepaalde legislatieve, juridische techniek waar we in het kabinet-Lubbers III voor hadden gekozen: het maken van onderscheid wordt verboden, en dan moet er vervolgens weer een uitzondering worden gemaakt op het verbieden van onderscheid, als er een gerechtvaardigde grond voor is, bijvoorbeeld met betrekking tot het levensbeschouwelijke karakter van een instelling. En dan moet er daarna weer een uitzondering op een uitzondering worden gemaakt, om te voorkomen dat mensen wegens het enkele feit van een bepaald deel van hun identiteit achterstelling ervaren.’

‘Als we in de Nederlandse wetgeving zouden overschakelen op de systematiek die ook in de Europese richtlijnen geldt, van het discriminatieverbod, dan is het verboden om onderscheid te maken zonder redelijke grond. En dan heb je de enkelefeitconstructie helemaal niet meer nodig. Ik zou zeggen: we hebben toen gekozen voor de enkelefeitconstructie, maar er is nu, mede gezien de ontwikkeling van de EU, veel voor te zeggen om over te stappen op de methodiek van het discriminatieverbod zoals die in de Europese richtlijnen geldt. En dan komen feitelijk dezelfde vragen terug, zoals de vraag of het redelijk en proportioneel is om iemand vanwege zijn homoseksuele gerichtheid te weren van een bijzondere

instelling. Ik zou zeggen: nee. En zoals de vraag of het redelijk is om van een instelling te verlangen dat ze mensen aanneemt die zich in hun werksituatie opstellen op een manier die in strijd met het doorleefde eigen karakter van de instelling. Daarop zou mijn antwoord eveneens nee zijn. De rechter zal, in het uiterste geval, per geval moeten beoordelen wat redelijk en proportioneel is.’

Waar liggen in het debat over het beginsel van gelijkheid kansen voor de christendemocratie?

‘De kansen voor de christendemocratie liggen niet in een poging tot het modelleren van anderen naar een soort zelfbeeld, en niet in een eis tot assimilatie. De christendemocratie heeft in onze tijd iets te zeggen als we als het ware integriteit zoeken tussen onze religieuze en ideële oriëntatie en onze politieke en maatschappelijke praktijk, en als we onze godsdienstige en levensbeschouwelijke identiteit zien als een gave – het Engelse *gift* is eigenlijk een mooier woord – die ons politieke en maatschappelijk handelen zichtbaar maakt. En dat niet vanuit een morele superioriteitspretentie, maar omdat we vanuit onze identiteit en overtuiging hebben geleerd de ander te respecteren. Menselijke waardigheid begint met een respectvolle bejegening van mensen in hun eigenheid en verscheidenheid. Dat betekent dat we verscheidenheid in ieders ideële inbreng in het openbare leven echt waarderen: niet als iets waarvoor nu eenmaal – als gevolg van grondwettelijke bepalingen – tandenknarsend ruimte moet worden gelaten, maar als iets wat juist van belang is voor de opbouw van een coherente en vitale samenleving.’